

על טענת תרומתו של משבר האקלים לפרוץ מלחמת האזרחים בסוריה

יאן סלבי

השבוע מלא עשור למלחמת האזרחים בסוריה. לפי טענה רווחת, משבר האקלים תרם באופן משמעותי לפרוץ המלחמה. אבל טענה זו אינה מבוססת דיה, והיא צמחה בעיקר בשל רצונו של המשטר הסורי להסיט מעליו את האחריות למשבר חקלאי מבני ועמוק שקדם למלחמה. מקרה זה מדגים כיצד הטלת האשמה על האסון האקלימי – שמציב את האתגר הגלובלי החשוב ביותר כיום – משמשת לעיתים כדי להסיט את תשומת הלב מהכוחות הפוליטיים האחראים למשברים חברתיים וסביבתיים מקומיים

מרץ 2021

ה שנים נהוג לטעון כי שורשי המלחמה הנוראה בסוריה נטועים בחלקם בשינויי אקלים מעשה ידי אדם. שינויי האקלים, כך נטען, תרמו לבצורת הקשה בצפון מזרח סוריה שקדמה למלחמת האזרחים שם, והבצורת גרמה להגירה שלילית המונית מן האזור. לפי טענה זו, ההגירה החריפה את הלחצים החברתיים-כלכליים הפנימיים שהובילו למחאות של שנת 2011, ובסופו של דבר דרדרו את סוריה למלחמה. את הטענה הזאת השמיעו מנהיגים פוליטיים במערב, ארגונים בינלאומיים, ארגוני סביבה לא-ממשלתיים, מכוני חשיבה בתחום הביטחון ואינספור פרשני אקדמיה ותקשורת ופעילים חברתיים. הסכסוך הפנים-סורי נתפס - במיינסטרים הליברלי המערבי וגם בחלק גדול מן המחשבה הרדיקלית הירוקה והירוקה-אדומה, מנשיא ארצות הברית לשעבר ברק אובמה ועד לתנועת המרד בהכחדה - לא רק כזוועה בפני עצמה אלא גם כסמן מוקדם למה שמצפה לעולם עם המשך התחממותו של כוכב הלכת.^[1]

את הטענות האלה אי-אפשר לדחות על הסף, משום שמרבית התופעות הללו קשורות זו בזו כך או אחרת, ולו בעקיפין, ומשום שבלתי אפשרי להוכיח כי אין כאן קשרים סיבתיים. ובכל זאת, כפי שהראינו אני, עומאר דהי, מייק יום וכריסטיאן פרוליך במקום אחר, וכפי שמצאו גם אחרים,^[2] הנרטיב בדבר השפעת האקלים על הסכסוך בסוריה בעייתי מאוד. פרט לכך שהוא נתמך בראיות חלשות, הוא גם מסתיר את מה שקרה באמת בסוריה הכפרית (ובפרט בצפון מזרח המדינה) עד שנת 2011 - כלומר את התפתחותו של משבר כלכלי, סביבתי ופוליטי ארוך טווח. וחשוב מכך, הנרטיב הזה צמח בעיקר בשל רצונו של המשטר הסורי להסיט את האחריות למשבר ממעשיו שלו. יותר משסוריה משמשת דוגמה למה שמחכה לנו כאשר העולם יתחמם, היא משמשת דוגמה לפוליטיקה המורכבת והמטרידה הכרוכה בהאשמתם של שינויי האקלים בתופעות פוליטיות וחברתיות.

הראיות

אין ספק שחלקים נרחבים בסוריה ובצידו המזרחי של אגן הים התיכון חוו בצורת קשה וחריגה בשנים שקדמו לפרוץ מלחמת האזרחים בסוריה: החורף שבין 2007 ל-2008 היה היבש ביותר שתועד אי פעם בצפון מזרח סוריה, וכך גם שלוש השנים 2006-2009. יתר על כן, ניתוח נודע ומשפיע של מדענים מאוניברסיטת קולומביה מצא שסביר (גם אם לא מעבר לכל ספק) כי הבצורת קשורה בשינויי האקלים. אמנם תהיה זו טעות לומר ששינויי האקלים גרמו לבצורת שקדמה למלחמת האזרחים, שכן אי-אפשר לייחס לשינויי האקלים אירועי קיצון אינדיווידואליים כעניין של מה בכך - כאילו אירועים כאלה לא התחוללו גם לפני שפעילות האדם החלה לשנות את האקלים על פני כדור הארץ. ובכל זאת, על פי המחקר שנערך באוניברסיטת קולומביה, אפשר לומר ששינויי האקלים אכן הגדילו את ההסתברות להתרחשותה של הבצורת הזאת.^[3]

כך או כך, רווחת הטענה כי הבצורת הובילה לקריסת התוצר החקלאי, דחקה 2 עד 3 מיליון בני אדם לעוני קיצוני והביאה לעקירתם של כמיליון וחצי בני אדם מצפון מזרח סוריה אל דמשק, חלב, דרעא שבדרום ועוד. אבל הראיות בהקשר זה חלשות מאוד. הטענה החוזרת כי הבצורת של 2006-2009 דחקה מיליוני אנשים לעוני קיצוני מקורה, למרבה הפלא, בניתוחי תוכנית הפיתוח של האו"ם (UNDP) לגבי רמות עוני לפני הבצורת.^[4] הטענה בדבר מיליון וחצי עקורים מקורה בידיעון הומניטרי יחיד שהתבסס ככל הנראה על קריאה שגויה של אומדן האו"ם, המתייחס להיקף האוכלוסייה שהושפעה מן הבצורת ולא למספר העקורים. למעשה, האו"ם, שהסתמך על נתוני הממשל הסורי, דיווח כי היקף העקורים בתקופת הבצורת היה 40,000 עד 60,000 משפחות.^[5]

בעיה נוספת היא שהבצורת לא הייתה הגורם היחיד למשבר הכלכלי או להגירה מצפון מזרח סוריה בשנים 2007-2009. בשנת 2008 נחתם צו נשיאותי שהידק את ההגבלות על מכירת אדמות במחוז אל-חספה בקצה הצפון-מזרחי של סוריה, והדבר הוביל לאובדן נרחב של זכויות קרקע. היו ארגונים שראו בכך גורם מפתח בהגירה המוגברת מהאזור הזה לפני המלחמה. יתר על כן, במהלך 2008-2009 ספגו האזורים הכפריים של סוריה גידול של מאות אחוזים במחיריהן של תשומות חקלאיות חשובות. במאי 2008 קוצצה הסובסידיה על הדלק במחצית, וכתוצאה מכך נסק מחיר הדיזל בן לילה ב-342

אחוזים. במאי 2009 הוסרו הסובסידיות גם על דשנים, ומחיריהם עלו ב-200 עד 450 אחוזים. הקיצוץ בסובסידיה על הדלק היה הרסני במיוחד מבחינה כלכלית, בעיקר לחקלאים שהסתמכו על דלק זול לצורך שאיבת מי תהום להשקיה.

כדברי אחת הפרשניות בתחום, מבחינת חקלאים סורים רבים קיצוץ הסובסידיות על התשומות בשנים 2008-2009 "הטיל מעמסה כבדה יותר מאשר שנות הבצורת הרצופות, והוא שהניע אותם לנטוש את האדמות"^[6]. מדינות שכנות חוו ירידה דומה בכמות המשקעים בחורפים של 2006-2009, ובמקרה של עיראק - אפילו ירידה חריפה יותר, אך לא אירעו בהן משברי הגירה דומים; עובדה זו מרמזת על כך שההגירה מצפון מזרח סוריה נגרמה יותר בגלל גורמים ספציפיים לסוריה מאשר עקב הבצורת.

הראיות לקשר בין הגירה עקב בצורת ובין פרוץ מלחמת האזרחים קלושות עוד יותר. מקדמי התזה על סכסוך האקלים נוהגים לטעון שהעקירה, שנגרמה בשל הבצורת, גרמה לעומס אוכלוסין כבד בפריפריה העירונית של סוריה ולהחרפתם של לחצים חברתיים-כלכליים קיימים. אבל ערי סוריה צמחו במהירות לכל אורך העשור שקדם למלחמת האזרחים, ולא רק בשנות הבצורת. על פי חישובינו, הגידול בהגירה מצפון מזרח סוריה בשנים 2008-2009 הסתכם בסך הכול ב-4-12 אחוזים מכלל שיעור העיור בסוריה בשנים 2003-2010 (וגם הגידול הזה לא נגרם כולו עקב הבצורת)^[7].

אין גם ראיות לכך שהגירה עקב בצורת היא שהסיטה את הלחצים הקיימים בסוריה לכיוונה של מלחמה. לדוגמה, אין כל ראיה למעורבות יוצאת דופן של מהגרים מצפון מזרח סוריה במחאות של אביב 2011 - אם כמנהיגים, אם כמשתתפים ואם כמושאים להפגנות. בדרעא - שרבים מן המהגרים הביאו אליה את משפחותיהם, ואשר נטען לא פעם כי שם פרצה המלחמה - אף אחת מן הדרישות של המוחים לא הייתה קשורה במישרין לבצורת או להגירה. מראיונות עולה כי לפחות במקרה של דרעא, המהגרים מצפון מזרח סוריה כמעט לא היו מעורבים במחאות: "הם לא התעסקו בכלל בפוליטיקה. הם היו יוצאים לעבודה וחוזרים הביתה", ציין אחד המרואיינים. "הם עזבו בתחילת ההפגנות", ציין אחר. "לא היו להם דעות בכלל. החיים שלהם סבבו סביב העבודה"^[8]. כפי שמסכמת מרווה דאודי בספרה החדש *The Origins of the Syrian Conflict*, יש "ראיות מעטות בלבד" לכך ש"שינוי האקלים בסוריה הצית מרד עממי בשנת 2011", ולעומת זאת יש "ראיות רבות שמהן עולה כי לא כך היה"^[9].

משבר חקלאי מבני

מה שהתחולל באמת בצפון מזרח סוריה לפני מלחמת האזרחים היה משבר חקלאי מבני עמוק וארוך טווח.^[10] בניגוד להסברים הקובעים כי קריסת החקלאות וההגירה אירעו ב-2008-2009 ונגרמו בשל הבצורת, ניכר כי בעיות החקלאות בצפון מזרח סוריה - ובפרט במחוז חספה - החלו לכל המאוחר בשנת 2000, אם לא קודם לכן. תנובת החיטה והכותנה - שני יבולים אסטרטגיים, לפי הכרזתו של הממשל הסורי - הלכה וירדה בחספה משנת אלפיים ואילך. קרקעות ויישובים ננטשו שנים לפני הבצורת. ההגירה השלילית מחספה בתקופה זו הייתה גבוהה הרבה יותר מזו שבכל מחוז אחר. הסיבות לכך אינן קשורות בבצורת, אלא בסתירות שבתוואי הפיתוח הכלכלי בסוריה.

משלהי שנות השישים, ובמשך שלושה עשורים לפחות, משטר הבעת' בסוריה קידם תוכנית פיתוח חקלאית סוציאליסטית שקידמה התרחבות מהירה של המגזר החקלאי במדינה, בסיוע סובייטי ובעזרת הכנסות ממכירת נפט. בין השאר כללה התוכנית השקעה עצומה בתשתיות חקלאיות ובעיקר בתשתיות מים, הלוואות בריבית נמוכה לצורך קידוחי בארות פרטיים, פיקוח על מחירי היבולים האסטרטגיים שהחזיק את ערכם הרבה מעל הערך בשוקי העולם, מחיקה שנתית של הפסדי חוות בבעלות המדינה, וכאמור - סובסידיות נדיבות על תשומות. כתוצאה מכך, לאורך כל התקופה הזאת נסקה התנובה של היבולים האסטרטגיים, וסוריה הפכה מיבואנית של תוצרת חקלאית ליצואנית, במיוחד של חיטה. אבל היסודות הכלכליים והסביבתיים של מודל הפיתוח החקלאי הזה עמדו על כרעי תרנגולת. מבחינה סביבתית, המודל הסתמך מעל הכול על ניצול מופרז של משאבי מים ובעיקר מי תהום, בעיה שהחריפה מאוד בראשית שנות האלפיים. מבחינה כלכלית, החקלאות הסורית נעשתה תלויה מאוד בתשומות, ובעיקר בסבסוד המתמשך של הדלק. למעשה, התלות שלה בדיזל זול להשקיה ממי תהום ומאגרים עיליים הייתה גדולה כל כך, עד שאחד המחקרים העריך כי הכפלת עלות הדלק תמחק את רווחיותו של גידול הכותנה והחיטה בשלושת האזורים החקלאיים היבשים ביותר בסוריה.^[11]

אין פלא אפוא שהרפורמה הכלכלית שנערכה בסוריה אחרי שנת 2000 הובילה למשבר חקלאי. בתוך שנים אחדות אימצה סוריה עקרונות של ליברליזציה כלכלית, הפרטת חוות, סחר חופשי וצמצום הפיקוח על המחירים. בה בעת חלה ירידה חדה בייצור הנפט המקומי ובהיקף הייצוא, התפתחות שערערה את מודל כלכלת הקצבה שעליו התבסס המשטר ואת יכולתו לסבסד את החקלאות. מחיר הדיזל לא רק הוכפל והגיע לערך שבו גידול חיטה וכותנה נעשה בלתי כלכלי במרבית שטחי סוריה, אלא נסק עוד הרבה מעבר לכך, בעוד הסובסידיות קוצצו בשיעור של כ-7 אחוזים מן התמ"ג. כצפוי, הייצור החקלאי האסטרטגי צנח, והדבר הביא להגירה המונית מן הכפר אל העיר. התפתחויות אלו, שאין להן שום קשר להשפעות הוצרות, התרחשו בסופו של דבר כאשר פורקו בבת אחת הפיגומים שהחזיקו באופן מלאכותי מערכת מנופחת של ייצור חקלאי: רנטות על ייצוא נפט, אידיאולוגיה פרו-חקלאית, והפיקוח על מחירים הכרוך בשני אלה.

ממגוון סיבות, השינויים האלה ברמה המדינתית השפיעו במיוחד על מחוז חסכה. המחוז, שהיה אסם התבואה העיקרי בסוריה ומרכז הגידול של היבולים האסטרטגיים, היה פגיע במיוחד לליברליזציה הכלכלית ולהסרת התמיכה בתשומות. אף אזור אחר בסוריה לא היה תלוי עד כדי כך במי תהום להשקיה ופגיע עד כדי כך במקרה של נסיקת מחירי הדלק. משאבי מי התהום של חסכה התדלדלו באופן חריג, אפילו בסטנדרטים סוריים: על פי נתוני הממשל הסורי, בשנת 2001 היקף השאיבה לצורכי השקיה באגן נהר ח'אבור היה גבוה פי שלושה מקצב הספיקה הטבעי. האזור גם הושפע עמוקות מפיתוח אינטנסיבי של השקיה בטורקיה ומשאיבת יתר של מי תהום שם. יתר על כן, אזור צפון מזרח סוריה סבל ממילא מן העוני העמוק והקשה ביותר במדינה, ולכן פגיעותו הייתה רבה עוד יותר.

אבל מעל הכול, למשבר החקלאי של חסכה היו גם מקורות פוליטיים. מדיניות משטר הבעת' היא שהפכה את חסכה לאזור שמגדל חיטה בלבד, מנעה את קידומו של גיוון כלכלי ואפשרה לחקלאות לחדור עמוק יותר ויותר אל תוך המדבר, וכך הביאה לניצול יתר של מי תהום ומאגרים עיליים. יתרה מזו, צעדים אלו ננקטו בין השאר מסיבות אסטרטגיות וגיאוגרפיות, הקשורות באינטרסים של המשטר

להגדיל את היקף האוכלוסייה בחסכה ולשנות את הרכבה הדמוגרפי (בפרויקט הערביזציה שלו), לשלוט באוכלוסייה הכורדית במחוז ולהדירה, ולהרחיב את שליטתו ונוכחותו באזור ספר רגיש אסטרטגית. בשיא הפיתוח החקלאי של הבעת', האוכלוסייה בחסכה והמגזר החקלאי צמחו יותר מבכל אזור אחר. כשמודל הפיתוח הזה קרס, המשבר הכפרי וההגירה השלילית היו בלתי נמנעים.

מנרטיב של קורבנות ועד הפגנת עליונות מוסרית

כיצד ייתכן אפוא שפרשנים וקובעי מדיניות רבים כל כך במערב חיברו בסופו של דבר את ההגירה הפנימית ואת מלחמת האזרחים בסוריה לשינויי האקלים, מבלי לומר דבר על הגורמים היסודיים יותר - הכלכליים, הסביבתיים והפוליטיים - שהביאו את המדינה למשבר החקלאי קודם למלחמה? הסיבות לכך רבות ושונות, כמובן, אבל מערך אינטרסים מסוים היה משמעותי במיוחד: זה של המשטר של בשאר אל-אסד. המשטר הסורי, שבתחילה מיאן להכיר בעומק המשבר באזור הצפון-מזרחי, אימץ בסופו של דבר בהתלהבות את נרטיב משבר האקלים. הבצורת הייתה "מעבר לכוחותינו", טען אסד. "המדינה אינה מסוגלת להתמודד" עם הבצורת, הכריז שר החקלאות. "סוריה הייתה משיגה את מטרותיה בתחומי האבטלה, העוני והצמיחה אלמלא הבצורת", קבע סגן ראש הממשלה עבדאללה אל-דרדרי.^[12] ואמנם, כפי שדיווחה קבוצת המשבר הבינלאומית (International Crisis Group), משטר אסד נהג דרך קבע לקחת דיפלומטים לצפון-מזרח המדינה ולהסביר להם ש"הכול בגלל ההתחממות הגלובלית"; האחריות למשבר חברתי-כלכלי, שמקורו בפעולות המדינה, הוטלה על שינויי האקלים שאינם בשליטתה.^[13] התנערות מאשמה היא שעמדה ביסוד פיתוחו הראשוני של הנרטיב על משבר האקלים הסורי.

אחר כך באו אחרים ושכפלו את הנרטיב הזה, כל אחד מסיבותיו הוא. דוחות או"ם רשמיים על המשבר בצפון מזרח המדינה, שחוברו בשיתוף פעולה עם המשטר הסורי, התמקדו כצפוי בבצורת, בקושי הזכירו גורמים אחרים מלבדה, השמיטו כל ביקורת על מדיניות הממשלה והתעלמו מקיומו של המיעוט הכורדי המופלה.^[14] גם דיווחי התקשורת הבינלאומית מהאזור התמקדו בבצורת, בין היתר מתוך העדפה ברורה לנרטיבים פשטניים וקליטים, אבל גם משום שהסתמכו בלא פקפוק על מקורות האו"ם. אותם דגשים שוחזרו והופצו אחר כך בידי מכוני מחקר מערביים וחוקרים העוסקים בשינויי האקלים. אפילו חוקרי אקדמיה בקושי עצרו לבדוק אם דוחות האו"ם, הסיפורים בעיתונות והצהרות הממשל הסורי שעליהם הסתמכו אלה וגם אלה מייצגים נאמנה את הבעיות בסוריה. נרטיב משבר האקלים הגיע לשיאו בשנת 2015, לקראת ועידת האקלים של האו"ם בפריז, כאשר אינספור פוליטיקאים ופרשנים הציגו את סוריה כדוגמה לדחיפות הפעולה הבינלאומית לריסון פליטות של גזי חממה. כך אירע שנרטיב פגום, שמקורו באינטרסים של משטר אסד להתנער מאחריותו למשבר שחולל בעצמו, הפך לקביעות עובדתיות בכתב העת המדעי *Proceedings of the National Academy of Sciences* ושוכפל בידי פוליטיקאים ליברלים ופעילי חברה וסביבה במערב.

זיהוי הפגמים וההטיות בנרטיב הזה של משבר האקלים אין מטרתו להמעיט בחשיבות של שינויי האקלים. עליית הטמפרטורות בעולם בעוד שתיים ולאחר מכן שלוש מעלות תחולל שינויים בכל היבט של חיי האדם על פני כוכב הלכת. גם לסילוק האנרגיה הפחמנית יהיו ככל הנראה השלכות כלכליות

ופוליטיות עמוקות ביותר, בפרט במזרח התיכון. האפשרות שהמין האנושי ישנה ללא הכר את האקלים בכדור הארץ הופכת את שינויי האקלים לאתגר העולמי הראשון במעלה.

ועם זאת, שינויי האקלים הם גם הרבה יותר ממצואות פיזית ואיום סביבתי: הם נושא לשיח, ויכוח ורטוריקה, מטא-נרטיב רב עוצמה שאפשר להעלותו כדי להסביר, להכשיר, לחמוק מאשם וגם כדי להתעשר. האשמת האקלים, כמו האשמת הטבע, הפכה מזמן לאסטרטגיה רטורית יעילה וחביבה במיוחד על מעצמות אימפריאליות ועל משטרים רודניים, בוודאי בתקופה של התחממות גלובלית שגורמיה אנושיים.

למעשה, שינויי האקלים כבר מגויסים בשיטתיות למטרות מפוקפקות ברחבי המזרח התיכון וצפון אפריקה. בעבר הם שימשו כדי לתרץ קטסטרופות אקולוגיות שלמעשה נגרמו בשל התרחבות חקלאית שאינה בת קיימא; כדי לקדם השקעה בפרויקטים אדירים חדשים ובלתי נחוצים; כדי לטשטש ניהול ממשלתי לקוי של משאבים סביבתיים מקומיים; וכדי להתנגד לחלוקה מחדש של משאבים כאלה לקהילות מיעוט ולאוכלוסיות מדוכאות. שינויי האקלים שימשו גם למשיכת תורמים ומענקי מחקר, להצדקה של הגדלת ההוצאה הצבאית וליצירתן של סחורות פיננסיות פיקטיביות חדשות, או פשוט למפגן פרפורמטיבי של אזרחות גלובלית ולנפנוף בעליונות מוסרית.^[15] התוצאה של כל זה עלולה להיות פגיעה במאבק האקלים. כמו בצפון מזרח סוריה, הפניית אצבע מאשימה כלפי משבר האקלים משמשת פעמים רבות כהסחת דעת מן הגורמים האמיתיים למשברים חברתיים-סביבתיים.

הערות שוליים

^[1] Barack Obama, "Remarks by the President at the United States Coast Guard Academy Commencement," May 20, 2015; Farhana Yamin, "This is the Only Way to Tackle the Climate Emergency," *Time*, June 14, 2019

^[2] Jan Selby, Omar Dahi, Mike Hume and Christiane Fröhlich, "Climate Change and the Syrian Civil War Revisited," *Political Geography* 60, 2017; Selby et al., "Climate Change and the Syrian Civil War Revisited: A Rejoinder," *Political Geography* 60, 2017; Francesca De Châtel, "The Role of Drought and Climate Change in the Syrian Uprising: Untangling the Triggers of the Revolution," *Middle Eastern Studies* 50(4), 2014; Christiane Fröhlich, "Climate Migrants as Protestors? Dispelling Misconceptions about Global Environmental Change in Pre-Revolutionary Syria," *Contemporary Levant* 1(1), 2016; Marwa Daoudy, *The Origins of the Syrian Conflict: Climate Change and Human Security*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020

^[3] Colin Kelley, Shahrzad Mohtadi, Mark A. Cane, Richard Seager, and Yochanan Kushnir, "Climate Change in the Fertile Crescent and Implications of the Recent Syrian Drought," *Proceedings of the National Academy of Sciences* 112(11), 2015

- Heba El Laithy and Khalid Abu-Ismael, *Poverty in Syria, 1996-2004: Diagnosis and Pro-Poor Policy Considerations*, Damascus: United Nations Development Programme, 2005; El Laithy and Abu-Ismael, *Poverty and Distribution in Syria*, Damascus: United Nations Development Programme, 2009
- IRIN, "Drought Driving Farmers to the Cities," *Integrated Regional Information Networks*, September 2, 2009
- UN-OCHA, *Syria Drought Response Plan*, New York: UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, August 11, 2009
- UN-OCHA, *Syria Drought Response Plan and UN-OCHA, Joint United Nations Drought Assessment Mission, The Syrian Arab Republic 2008/09*, New York: UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, September 9, 2009
- דה שאטל, לעיל הערה 2, עמ' 526.
- סלבי ואחרים, לעיל הערה 2, עמ' 239, 242.
- ראיונות שערכה כריסטיאן פרוליד (Fröhlich) בשנים 2014-2015 במחנות הפליטים אל-זעטרי וא-רמת'א, כמצוטט אצל סלבי ואחרים, לעיל הערה 2, עמ' 240.
- Marwa Daoudy, *The Origins of the Syrian Conflict: Climate Change and Human Security*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 203
- Jan Selby, "Climate Change and the Syrian Civil War, Part II: The Jazira's Agrarian Crisis," *Geoforum* 101, 2019
- Aykut Gül, Fadil Rida, Aden Aw-Hassan and Orhan Büyükalaca, "Economic Analysis of Energy Use in Groundwater Irrigation of Dry Areas: A Case Study in Syria," *Applied Energy* 82(4), December 2005
- דה שאטל, לעיל הערה 2, עמ' 535. דברי שר החקלאות הסורי לקוחים מכאן: 2008, "President al-Assad Delivers Speech at People's Assembly," SANA, March 30, 2011
- דה שאטל, לעיל הערה 2, עמ' 535. דברי שר החקלאות הסורי לקוחים מכאן: 2008, "UN Drought Appeal for Syria," US Diplomatic Cable 08DAMASCUS847_a, November 26, 2008
- אל-דרדרי לקוחים מכאן: US Embassy Damascus, "SARG Sheds Light on Its Drought Concerns," US Diplomatic Cable 10DAMASCUS97_a, February 1, 2010
- International Crisis Group, *Popular Protest in North Africa and the Middle East (VI): The Syrian People's Slow-Motion Revolution*, July 6, 2011, p. 23
- UN-OCHA, *Syria Drought Appeal 2008*, New York: UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, September 29, 2008; UN-OCHA, *Syria Drought Response Plan*; UN-OCHA, *Joint United Nations Drought Assessment Mission*

Betsy Hartmann, "Rethinking Climate Refugees and Climate Conflict: Rhetoric, Reality, and the [†][15] Politics of Policy Discourse," *Journal of International Development* 22(2), 2010; Chris Paul Methmann, "'Climate Protection' as Empty Signifier: A Discourse Theoretical Perspective on Climate Mainstreaming Within World Politics," *Millennium* 39(2), 2010; Harry Verhoeven, "Climate Change, Conflict and Development in Sudan: Global Neo-Malthusian Narratives and Local Power Struggles," *Development and Change* 42(3), 2011; Clemens Messerschmid, "Nothing New in the Middle East: Reality and Discourses of Climate Change in the Israeli-Palestinian Conflict," in Jürgen Scheffran et al eds. *Climate Change, Human Security and Violent Conflict: Challenges for Societal Stability*, Berlin: Springer, 2012; Michael L. Wine, "Climatization of Environmental Degradation: A Widespread Challenge to the Integrity of Earth Science," *Hydrological Sciences Journal* 65(6), 2020

פרופ' יאן סלבי (Selby) הוא מרצה לפוליטיקה ויחסים בינלאומיים באוניברסיטת שפילד, אנגליה.
מאמר זה התפרסם לראשונה בגיליון 296 של המגזין *Middle East Report* (סתיו 2020) בהוצאת
.MERIP
